

Л.О. Радченко

НІМЕЦЬКИЙ СЛІД В УКРАЇНІ

У даній статті йде мова про тривале перебування німецької меншини на теренах України, починаючи з періоду середньовіччя. Наголошується на суттєвому культурно – економічному впливі німецьких колоністів на українське селянство, включаючи лексику.

Ключові слова: німецькі колоністи, меноніти, культурно – економічний вплив, депортація, еміграція.

Намір президента України Л.М. Кравчука 1992р. щодо запрошення на постійне проживання 400 тис. російських німців можна було б лише вітати, коли б не його цілковита фантастичність. Звичайно, з планом російської влади переселення німців з Середньої Азії до Саратовської області міг згодитися лише божевільний. Адже мова йшла про колишній військовий полігон «Капустин Яр» площею 6 тисяч кілометрів квадратних. З 1951р. там не проживало населення, земля була нашпигована уламками ракет та отруйного палива. Більше того, комісія Міністерства оборони Росії, що оглядала полігон у грудні 1991р., навіть пропонувала не допустити майбутніх переселенців до Волги.

Здається, радники президента України були непогано проінформовані про минуле німецької меншини в Україні, починаючи з сивої давнини. Для сучасного історика зовсім не дивно, що перший журнал історичного профілю в Російській імперії друкувався німецькою мовою, а біля 56% академіків були німцями. В Україні першу її історію написав німець Інокентій Гізель – відомий «Синопис».

Ще в XI-XII ст. жваві стосунки з Києвом, Луцьком, Володимиром-Волинським мали такі міста, як Регенсбург, Майнц, Любек, Відень. Цікаво, що з 1270 до 1290рр міськими головами Володимира-Волинського та Луцька були саме етнічні німці. Активно мігрували жителі німецьких князівств до Галичини, Валахії, Буковини, на землі нинішньої Молдови.

Львівське міське врядування з 1352 до 1550рр. до такої міри знаходилося під їхнім впливом, що до ради міста в основному входили саме німці. Навіть документи органів самоврядування склалися німецькою мовою. Відомі військовою майстерністю німецькі найманці служили багатьом гетьманам України. Скажімо, у 1656р. особиста охорона Б. Хмельницького, а це 1200 вояків, - виключно німці, від яких гетьман менше всього чекав зрадництва. Запрошував він до Гетьманату і німецьких адміністраторів.

Протягом XVIII ст. для освоєння своїх земель, через величезну нестачу кваліфікованих спеціалістів царизм намагався будь-що залучити на територію України, інших регіонів громадян Західної та Північної Європи. Вистачало при цьому і курйозів: так, посол Росії у Ліворно граф Моченіго рекомендував розселити в Росії розбійників Корсики й Сардинії. Дружина резидента в Курляндії барона Местмахера купувала за 3-4 дукати сиріт, щоб потім поселити на Півдні України – в Новоросії. А граф Г. Потьомкін за малим не реалізував свій недолугий план розміщення в Криму сотень британських каторжників (хоча в Австралії вони, як і англійські повії, перекувалися).

До 1770р. переселенці з Європи осідали в основному на берегах Волги. Комісари Росії, що сипали грошима направо й наліво, вербуючи переселенців, нерідко закривали очі на їхню «якість». Тому на принади багатого життя в Російській державі «клювали» ті, кого самі колоністи називали «*der Abschum Deutschland*» - покидьки, накіп Німеччини. Не випадково Олександр I з роздратуванням писав: «В нашей империи переселения совершаются весьма дурно, по причине худых (тобто поганих – Л.Р.) чиновников, которым вынуждены поверять подобного рода предприятия, и потому кончаются дурно... Это значило бы предать переселенцев на верную погибель». Дійсно, уже 1766р. у закордонній пресі з'явилися сумні репортажі про життя переселенців, у яких пророкувалося їх швидке вимирання.

Після 1770р. основний потік мігрантів спрямували на південь України та до Криму. На першому етапі колонізації уряд міг практично безболісно надавати переселенцям від 30 до 80 га землі. А вже навіть 1782 р. на більш ніж 10млн. га придатної для обробки землі там претендували десь 194.250 жителів. Виходило на душу земельних угідь до 50 га! Цілі колонізації теоретично не могли викликати протесту, бо в Маніфестах Катерини II говорилося, що іноземці «могут приобретенным своим искусством, рукодельством, промыслами и разными неизвестными еще в России машинами открыть русским подданным легчайшие и кратчайшие средства к обрабатыванию земель, к распространению домашнего скота, к разведению лесов, к употреблению с пользой всевозможных только произношений, к заведению собственных фабрик, к управлению всего крестьянского домоводства». На початку XIX ст. в Україну все більше прибували майстри-ремісники, винороби, спеціалісти з шовківництва, тваринництва, вівчарства, будівництва.

На території Хортицької Січі з'явилася одна з перших колоній німців на Україні – 1789р. сюди прибуло 228 сімейств менонітів. Ця релігійна секта (веде свій початок від Менно Сіменса з Фрисляндії, що жив у 1524-1561рр.) ще в середині XVI ст. перетворила багністі болота в гирлі Вісли біля Данцігу на квітучий сад. Культурно – економічний вплив німецької меншини на українське селянство переоцінити неможливо. З їхньої легкої руки у нас почали орати землю не лише волами, а й кінями, що дало значний ефект. У німецьких фурманів селяни запозичили таку річ, як дишло. До кінця 20-х років XX століття подільський чи харківський землероб визнавав найнадійнішими плуги Сакка та штирійські коси. У господарсько-побутовому лексиконі українців з'явилася досить багато запозичених з німецької мови слів. Наприклад: *der Gang* – ганок, *die Klinke* – клямка, *die Scheibe* – шибка, *die Schupfen* – шопи (галицьке), тобто сарай для палива, *die Schraube* – зруб, *der Vortuch* – фартух, *die Krause* – криса, *das Dach* – дах, *der Kram* – крам (товар), тощо.

Не справдився висновок губернатора Новоросії Дюка Ришельє: «меннониты удивительны, болгары бесподобны, но немцы несносны. Жатва последних была хуже посредственной: им нечем будет жить, по крайней мере тем, которые около Одессы». А вже завдяки високій культурі землеробства, особливо технології використання добрив, за століття ціна землі на півдні України зросла у 20-30 разів! Оригінальним був малюнок процентних паперів Херсонського земства 1913р.: росіянин у личаках жне пшеницю серпом, боса жінка у сарафані в'яже снопи, а в далечині – мальовниче й багате німецьке село з гостроверхим шпилем кірхи. Одна хиба: зовсім немає українців. Але це не дивно, бо не тільки на півдні з його посухами й маловоддям, але й у благо-

словенній Полтавщині селянські недоїмки податків досягли 1839р. 5,5 млн. крб. Як писав А.В. Капніст, на кожних дев'ять господарів припадала одна пара волів, а землі – не більш як 2,5 дес. на душу. Щоб заплатити податок, хазяї зривали з жінок та дочок прикраси (найчастіше – срібні карбованці, бо інших не було).

До початку XIX ст. на території Криму дуже слабо розвивалося виноробство. Коли в 1805р. сюди прибули жителі Швабії і створили поселення Нойзатц, Фріденталь, Розенталь, Цюрихталь, Нейльбурнн Отус, Герценбург, то площа під виноградниками зросла у десятки разів. Наприклад, Й.Шталь мав більше 15 тис.га виноградних плантацій. Німці побудували перші підземні погребі для запасів вина – з гравію та глини на глибині 1,5метра.

Інший приклад: до 1890 р. до України та Росії ввозилася з-за кордону третина насіння цукрових буряків. Потім кілька німецьких фірм створили у нас філіали, які займалися їхнім вирощуванням. Уже 1911р. з України до Німеччини було експортовано 19,2 тис. тонн насіння, а далі його постачали до США, Франції, Італії, бо надлишок був.

Меноніт Й.Корніс 1836р. створив у Таврії найкраще овече господарство «Юшанли» на площі 500га. Серед місцевого населення він одержав прізвисько «Лікаренко», бо успішно лікував худобу.

Німецькі господарства Волині в кінці XIX ст. забезпечили врожаї вдвічі-тричі вищі, ніж у поміщиків чи українських селян. Хутір Г.Райка Тростянецької волості Луцького повіту було оцінено 1887р. в 7 тис.крб., у той час як господарства українських селян – у десятки, рідше – сотні карбованців. Тим більш сумно, що в результаті так званих «бабських бунтів», що прокотилися 1866 – 1890рр. по 215 селах Волині, найбільші збитки та наругу потерпіли саме процвітаючі німецькі господарства. А на початку XXст. в російській імперії з'явилися десятки грубесних томів під назвами «Німецьке зло», «Мирне завоювання Росії німцями», «Німецька небезпека» тощо. Повернулися недолугі висновки М.Ломоносова XVIII ст., який «віщав»: коли Г.Міллер розповідає про трагедію Смути, він тим самим принижує Росію, а коли хвалить чистоплотність чувашів, принижує росіян. Але найжорстокіше приниження дісталось українським і російським німцям у радянські часи. Так, у січні 1937р. перший секретар Донецького обкому КП(б)У С.А.Саркісов заявляв у Києві: «Я думаю, що ми тут повинні піти сміливіше по лінії висилки багатьох німців з Донбасу. Вони нам не потрібні. Наші люди, наші господарники обійдуться без них. Уже час. Скільки років, як вони засіли в Донбасі. Потрібно вислати німців». Результат людиноненавистницьких ідей відомий: якщо на початку XXст. в Україні знаходилося більше 800 тис. німців, то 1989р. – лише 39 тис.

За борт викинули все: адже середняк – хлібороб з українців навіть не міг себе порівняти за культурою господарювання та достатком з хліборобом – середняком німецького походження.

1906 року Емма Байяр створила на Хортиці перший дитсадок, а троє хортицьких німців у 1907 року зуміли сконструювати справжній літак. Саме німецькі колоністи першими підняли голос проти варварського знищення лісів, бракон'єрського вилову риби. На жаль, українське населення до їхніх пересторог так і не прислухалося. Психологічна атмосфера, чиновницька тяганина, глуха ворожнеча місцевого

населення до «німчури» примусили жителів Німеччини вибирати від'їзд не до Росії чи України, а в США. Тільки за 80–ті роки XIX століття туди виїхали 1,5 млн. німців.

Мало кому відомо, що в листопаді 1918р. майбутній гауптштурмфюрер СС Ф.Ланг воював у ранзі майора Української галицької армії з поляками, захищаючи Львів. Проживаючи у 20-х роках на території Польщі, як депутат сейму постійно виступав на захист інтересів української меншини. А 1943р. видав надзвичайно цікаву книгу «Українці Галичини у боротьбі за створення української держави».

Подібного переплетення інтересів німців та українців дуже багато. Т.Г.Шевченко не безпідставно іронізував: «колись німці нас навчать і історії, і доведуть до розуму». Друг відомого мецената Є.Чикаленко – Т.Ворона визнав, що тільки побувавши в Німеччині, вивчив справжню історію України. Німець М.В. Гербель (1827–1883) тричі видав «Кобзар» Т.Шевченка – у 1860, 1869 і 1876рр. Саме про нього великий поет писав, що він «такий же сірий хохол, як і ми з тобою». Близькими друзями Т.Шевченка були: генштабіст Карл Герн, генерали К. Бюрно і І. Корбе (про останнього поет відгукувався так: «добряк і ліберал»), лікар села Зайчинці на Хорольщині О.Дрекслер та інші. 1854р. генерал Г. Фрейман планував присвоїти Т. Шевченку унтер-офіцерське звання, щоб полегшити службу, однак майор Львов торпедував його ідею. Все ж завдяку доброму відношенню до поета начальника штабу Оренбурзького корпусу генерала Ф. де Верріона (мав німецько – голландське походження) військові будні були для Т. Шевченка не надто обтяжливими. Здається, лише поганим настроєм можна пояснити сказані поетом 20 травня 1856р. слова: «много на Руси немецких безобразий в строительстве».

Не можна забувати, що з XIXст. медики Російської держави вчилися за підручниками німецьких авторів, перекладених російською мовою. Хірург В.Грубе мав своїми учнями майбутніх знаменитостей М.П.Трінклера та Л.Л.Гіршмана, ректор Харківського університету І.Я.Кроненбург став учителем М.Костомарова у галузі історичних наук. Учився останній і на працях Л.фон Ранке. Класик української музики М.В.Лисенко у 60-х роках XIXст. навчався у Лейпцигській консерваторії, закріпивши там уроки чеха Й.Вільчека.

Згадаємо також автора проекту Конституції України, проф. Київського університету 1918р. О. Ейхельмана, філологів І. Найкірха, Ф. Кнавера, І. Летзиюса, Б. Варнеке, археолога Е. Штерна, істориків мистецтва Ф.Шміта і Ф.Ернста, поета Ю. Клейна (відомий як Юрій Клен). Усіх не перелічити!

Незважаючи на терор і депортації з боку радянської влади, десятки тисяч німців знаходилися в лавах Червоної армії, серед партизанів, у підпіллі. Під Києвом загинув розвідник-партизан Р. Кляйн, у вересні 1943 на Дніпрі–19-річний В. Венцель. Помічницею керівника київського підпілля І.Д.Кудрі була Євгенія Бремер, в загоні А.З.Одухи воювали Ганна Охман і Олександр Гонс... Як тут не пригадати слова В.І. Леніна від 20 лютого 1922 року: «По-моєму, надо не только проповедовать: «учись у немцев, паршивая российская коммунистическая обломовщина», но и брать в учителя немцев. Иначе – одни слова». Втім, через п'ять місяців він зазначив, що німецьку пунктуальність та точність російська душа не сприйме ніколи.

І все ж у Галичині на початку 1914 року налічувалося майже 50 тисяч німців, а в Буковині німецька мова була офіційною. Чернівці не випадково іменували «німецьким Віднем» через те, що за кількістю жителів тут до Першої світової війни німці

переважали всі інші нації. За рівнем міської інфраструктури, чистотою вулиць місто вважалося еталоном Європи.

Сьогодні всім відома Софія Русова, що 1872 році разом зі своєю сестрою організувала перший в Україні дитсадок, але її справжнє, дівоче прізвище – Ліндорф, бо вона німкеня. Не бракує слави і Всеволоду Мейерхольду, хоча до 1894 року він був Карлом Теодором Мейєром. Або інший приклад: у 1804 році німці – меноніти привезли до України фрисляндську породу корів, схрестили з сірою українською, і до 1839 року з'явилася прекрасна порода під назвою «червона німецька корова». Але після Другої світової війни вона стала відома лише як «червона степова». Хто сьогодні згадує, що перший в Україні цукровий завод побудували 1793 року німецькі спеціалісти Бланкеннагель і Герард?! Зауважимо, що такі приклади можна наводити до нескінченності.

Вітчизняні вчені до цього часу мало займаються вивченням історії німецьких колоній, долі їхніх жителів, участі німців у подіях 1917-1921 рр. Вкажемо лише, що до травня 1921 року на території Херсонщини справжні хазяї землі – німецькі поселенці – створили 25-тисячний загін для боротьби проти більшовицьких нездар. Масові виступи менонітів, штундистів, що протестували проти безгосподарності, бездарних рішень органів радянської влади фіксувалися ще багато років. На жаль, Друга світова війна поклала край існуванню німецьких населених пунктів, особливо на півдні України (1931 року в республіці було 628 німецьких шкіл). Ще у 20-х роках більше 25 тисяч німців-менонітів виїхали з УСРР до Північної та Південної Америки. Доля тих, що дожили до літа 1941, була трагічною: їх депортували у віддалені регіони Радянського Союзу до так званих «трудових таборів» з надзвичайно високою смертністю. Вдалося зберегти життя, емігрувавши в 1943 році до американського континенту, лише 14139 менонітам ...

Література

1. Коршун О. Воз'єднавчий рух на Закарпатті у 1944-1945 рр. у світлі нових архівних документів//Возз'єднання Закарпаття з Україною (матеріали наукової конференції, присвяченої 60-ти річчю возз'єднання Закарпаття з Україною). Ужгород, 29 червня 2005р. – Ужгород, 2006. – С. 48-58.
2. Осташева Н. В. На переломе эпох. – Москва, 1998. – 265 с.
3. Поліщук Ю. М. Волинське село у другій половині XIX на початку XX ст. (етносоціальний аспект) // Гілея: збірник наукових праць (Київ). 2007. – С. 214-226.
4. Рожановский В. Лютеране в Киеве // Зеркало недели (Киев). – 1996.- 7 сент. – С. 15.
5. Штах Я. Очерки из истории и своевременной жизни южнорусских колонистов. – Москва, 1916. – 264 с.
6. Babler G. Das Deutschtum in Rußland. – Miinchen, 1911. – 102 S.
7. Brandes D. Von den Zarenadoptiert. Die deutsche Kolonisten und die Balkensiedler in Neurussland und Bessarabien 1751-1914. – Oldenbourg, 1993. – 549 S.

8. Doroschenko D. Die Ukraine und das Reich: neun Jahrhunderte deutsch – ukrainischer Beziehungen im Spiegel der deutschen Wissenschaft und Literatur. – Berlin, 1942. – 296 S.
9. Fleischhauer I., Pinkus B. The Soviet Germans: Past and Present. – London, 1986.
10. Landwirtschafts – Kalender für deutsche Kolonisten in Südrubland auf das gemeine Jahr 1922. Odessa, 1922. – 86 S.
11. Raendl R.F. Deutsche Siedlung im Osten: Stuttgart; Berlin, 1915. – 198 S.
12. Wogan W., Duck N. Das Sektantentum. – Charkov, 1929. – 64 S.

Л.А.Радченко

Немецкий след в Украине.

В данной статье идет речь о продолжительном пребывании немецкого меньшинства на землях Украины, начиная со времен Средневековья. Подчеркивается существенное культурно – экономическое влияние немецких колонистов на украинское крестьянство, включая лексику.

Ключевые слова: немецкие колонисты, меннониты, культурно – экономическое влияние, депортация, эмиграция.

L.O. Radchenko

The German Trace in Ukraine.

The article runs about a long stay of the German national minority on the Ukrainian land beginning with the Middle Ages. It emphasizes a considerable cultural-economic and lingual influence of the German colonists on the Ukrainian peasantry.

Key words: German colonists, the Mennonites, cultural-economic influence, deportation, emigration.